

Mohammed en de Late Oudheid

ZENOBIAREEKS 6

Onder redactie van Willemijn Waal (hoofdredacteur),
Raphael Hunsucker en Johan Weststeijn

Reeds verschenen

- Zenobia van Palmyra. Vorstin tussen Europese en Arabische traditie.* Onder redactie van Diederik Burgersdijk (2018)
- 1 *Alexander en Darius. De Macedoniër in de spiegel van het Nabije Oosten.* Onder redactie van Diederik Burgersdijk, Wouter Henkelman & Willemijn Waal (2013)
 - 2 Henk Singor, *Sicilië in de Oudheid. De Griekse periode.* Onder redactie van Diederik Burgersdijk & Willemijn Waal (2013)
 - 3 *Dodenlijst. Appianus en Cassius Dio over het bloedige verleden van keizer Augustus.* Vertaling Willem van Maanen & Marco Poelwijk (2014)
 - 4 Philostratos, *Schilderijen & Sofisten. Kunst, ekphrasis en retorica in de klassieke oudheid.* Vertaling Peter Burgersdijk (2015)
 - 5 *Het verhaal van Apollonius. Historia Apollonii Regis Tyri.* Vertaling Vincent Hunink, inleiding Diederik Burgersdijk (2018)

Mohammed en de Late Oudheid

Onder redactie van
JOSEPHINE VAN DEN BENT, FLORIS VAN DEN EIJNDE
en JOHAN WESTSTEIJN

Verloren
Hilversum
2018

Deze uitgave is mede tot stand gekomen dankzij financiële bijdragen van onder anderen: Stichting Oosters Instituut, Stichting Zenobia, Boekenfonds Elisabeth Grent/ F.J.A.M. van der Helm, Stichting Sormani Fonds, dhr. Diederik Burgersdijk, Teiresias Studievereniging Oudheid, dhr. W.J. van den Akker en mevr. M.J.T. van den Akker-Gebbink, dhr. Massimo Bertolasco en dhr. Peter H. Waal.

stichting

Zenobia

Stichting Oosters Instituut

Op het omslag: het schathuis van de Grote Moskee te Damascus.

ISBN 978-90-8704-583-8

© 2018 Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Opmaak Rombus, Hilversum
Omslagontwerp Robert Koopman, Hilversum
Druk Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Voorwoord	7
1 Inleiding <i>Josephine van den Bent, Floris van den Eijnde en Johan Weststeijn</i>	9
2 Maagden, <i>muhammad</i> , en de <i>mushrikūn</i> . Revisionistische interpretaties van het ontstaan van de islam en de Koran <i>Josephine van den Bent</i>	25
3 Mohammeds Eindtijdverwachting en de Perzisch-Byzantijnse oorlog <i>Marcel Hulspas</i>	45
4 De Rūm in de Koran. Een laatantiek perspectief <i>Clare Wilde</i>	57
5 Wijn in de Soera van de Bijen. Een structuralistische interpretatie van Koran 16:67 <i>Johan Weststeijn</i>	81
6 Historisch-kritisch onderzoek van de <i>Sīra</i> van de profeet Mohammed. Wat levert het op? <i>Harald Motzki</i>	91
7 De Omajjadenmoskee in Damascus. Oude tradities en nieuw elan <i>Luitgard Mols</i>	123
8 Mohammeds wereld in Egypte <i>Petra M. Sijpesteijn</i>	137
9 Arabisering, islamisering en de kolonies van de veroveraars <i>Kevin van Bladel</i>	159

10	'Moge God Yazīd de Koning indachtig zijn'. Nadere beschouwingen over de Yazīd-inscriptie en de ontwikkeling van de Arabische schriftten <i>Ahmad Al-Jallad</i>	189
11	Nieuw licht op de Donkere Eeuwen. Het Byzantijnse perspectief op de Arabische expansie <i>Joanita Vroom</i>	209
	Verantwoording afbeeldingen	229
	Auteurs	230

Voorwoord

In november 2015 organiseerde Stichting Zenobia een groot publiekscongres getiteld *Mohammed en het einde van de Oudheid*, met vooraanstaande onderzoekers uit binnen- en buitenland. Dit congres was geheel gewijd aan de opkomst van de islam in de context van de Late Oudheid en ging uit van een interdisciplinaire invalshoek. De sprekers waren historicus, filoloog, archeoloog of een combinatie daarvan. Bronnen die ter sprake kwamen waren niet alleen islamitische teksten zoals de Koran, maar ook onder andere vroegchristelijke teksten, papyri, opgegraven woestijnstenen en Perzische literatuur. Ze boden zo een gevarieerd beeld van de wereld waarin de Arabische veroveringen plaatsvonden en de kiem werd gelegd voor een nieuwe monotheïstische wereldgodsdienst. Deze lezingen zijn door deze sprekers omgewerkt tot artikelen en hier samen gebundeld met stukken van andere onderzoekers in Nederland die zich met deze thematiek bezighouden.

De redacteurs van *Mohammed en de Late Oudheid* zijn bijzondere dank verschuldigd aan diverse personen en instellingen. Dit boek is tot stand gekomen met financiële hulp van Stichting Oosters Instituut, Stichting Zenobia, Boekenfonds Elisabeth Grent, Stichting Sormani Fonds, de heer Diederik Burgersdijk, Studievereniging Teiresias, de heer W.J. van den Akker en mevrouw M.J.T. van den Akker-Gebbink, de heer Massimo Bertolaso, de heer Peter H. Waal en alle anderen die hebben bijgedragen aan de crowdfunding. Wij bedanken eveneens het organiserend comité van Stichting Zenobia voor de uitstekende organisatie van het congres. Daarnaast bedanken wij Marijn van Putten voor zijn assistentie bij het vertalen van het hoofdstuk van Ahmad Al-Jallad. Verder zijn wij Janneke van den Bent bijzonder erkentelijk voor het vertalen van de bijdrage van Petra M. Sijpesteijn. Ook danken wij Yana Bosma voor het opzetten van de crowdfunding en Iris van der Linden voor haar werkzaamheden als redactiesecretaris. Paul Kloeg was een fenomenale beeldredacteur zonder wie dit boek er niet zo verzorgd uit had gezien. En ten slotte had dit boek niet gemaakt kunnen worden zonder de niet aflatende inzet van Manon van der Maas. Door haar secure eindredactie en haar werk als redactiesecretaris die continu het overzicht bewaarde, heeft zij de redacteurs van dit boek voor menige fout behoed.

Josephine van den Bent, Floris van den Eijnde en Johan Weststeijn

1 Inleiding*

JOSEPHINE VAN DEN BENT, FLORIS VAN DEN EIJNDE en JOHAN WESTSTEIJN

Het ontstaan van de islam is een historisch thema dat de afgelopen vijftien jaar relatief veel media-aandacht heeft gekregen, maar waar op wetenschappelijk vlak nog veel discussie over bestaat. Dit is het directe gevolg van twee, min of meer toevallig samenvallende, omstandigheden. Zo is de vroege islam als wetenschappelijk onderzoeksterrein een nog relatief jonge discipline, zeker in vergelijking met Bijbelonderzoek of de antieke filologie. Daarnaast is er sprake van een sterke politisering rondom het wetenschappelijke debat, gevoed door actuele gebeurtenissen in en rond de islamitische wereld. In de westerse publieke opinie blijkt er een grote vraag te zijn naar duiding omtrent de 'oorspronkelijke betekenis' van de islam, waarbij wetenschap en politiek niet altijd van elkaar gescheiden blijven.

Binnen de islamitische traditie zelf ligt de nadruk van oudsher vanzelfsprekend sterk op Mohammed als beginpunt, in het bijzonder op de religieuze boodschap die God door middel van een serie visioenen aan de profeet zou hebben geopenbaard. Dit uitgangspunt beïnvloedde de traditionele islamwetenschap in het Westen, die deze ontstaansgeschiedenis dan ook in grote lijnen volgt, zij het dat hier de spiritueel-religieuze benadering is vervangen door een historisch-wetenschappelijke. In de afgelopen decennia heeft zich echter een belangrijk tegengeluid ontwikkeld. Naast de traditionele historiografische traditie met zijn aandacht voor literaire Arabische teksten die soms eeuwen na Mohammed tot stand zijn gekomen, is er een verschuiving waarneembaar in de richting van alternatieve onderzoeksvelden, zoals papyrologie, numismatiek, architectuur en archeologie. Ook is er steeds meer aandacht voor de wereld waarin de islam tot wasdom kwam, de Late Oudheid.

Dit boek biedt inzicht in de verschillende invalshoeken van waaruit de vroege islam heden ten dage wordt bestudeerd. Door de opkomst van de islam nadrukkelijk te positioneren in de context van de Late Oudheid hopen wij een indruk te geven van de vroege islam als een religie in wording die sterk verankerd was in het culturele mozaïek van haar tijd, met evenzovele aanknopingspunten als breuklijnen ten opzichte van het antieke verleden. Daarbij belichten we de vele nieuwe disciplines die sinds enkele decennia aan de klassieke islamexegese zijn toegevoegd, maar gaan

* Delen van dit hoofdstuk verschenen eerder in *ZemZem* 12:2 (2016): 91-107.

we ook op zoek naar de polarisatie die zich heeft vastgezet in het wetenschappelijke, en met name ook in het populairwetenschappelijke, discours. Het is belangrijk om te beseffen dat de verscheidenheid aan opinies over het ontstaan van de islam in sterke mate bepaald wordt door de gefragmenteerde houding die men in het Westen ten opzichte van de islam heeft. Daarmee is het debat over de vroege islam, in veel sterkere mate dan het geval is in het onderzoek naar het vroege christendom, sterk gepolitiseerd. Denk hier bijvoorbeeld aan de berichtgeving in de media over de omstreden taalkundige theorieën van de revisionistische auteur Luxenberg aan het begin van dit millennium (zie hoofdstuk 2), maar ook recenter over de zeer vroege Koran die in Birmingham werd gevonden, en waarvan sommige media gretig berichtten dat hij ouder was dan volgens de islamitische traditie mogelijk was, waardoor deze traditie dus niet zou kloppen.¹ Te midden van dit gepolitiseerde ‘islamdebat’ zijn wetenschappers over de hele wereld bezig met onderzoek naar deze fascinerende historische periode.

De islamitische traditie

Om goed te kunnen begrijpen waar de problematiek en de discussiepunten liggen in de bestudering van de vroege islam, is het van belang om het traditionele verhaal van het ontstaan van de islam en de periode daarna te kennen. Vrijwel alle elementen uit het hieronder geschetste verhaal zijn in de afgelopen decennia wel door iemand in twijfel getrokken, maar volgens de islamitische traditie was het in het jaar 570 n. Chr. dat Mohammed geboren werd in Mekka, waar hij behoorde tot de stam Quraysh. Hij werd al jong wees en groeide op in armoede. Als jongeman kwam hij voor de rijke handelaar Khadija te werken, die uiteindelijk met hem trouwde. Hij was toen 25 jaar oud, zij was 40.

In deze tijd bestonden er verschillende religieuze groepen op het Arabisch Schiereiland. Er waren polytheïsten die een variëteit aan lokale goden aanbaden. Daarnaast waren er ook monotheïsten, zowel christenen als joden. Er was ook nog een groep die monotheïstisch was, maar zonder dat ze zich bij het jodendom en christendom aansloten. Een soort onafhankelijke monotheïsten dus. Deze worden in de islamitische teksten *hanif* genoemd. Mohammed wordt in de islamitische traditie geschetst als zo'n *hanif* die soms ging mediteren buiten de stad. Rond zijn veertigste levensjaar, dus in circa 610, zou hij tijdens zo'n retraite zijn eerste openbaring hebben gekregen.

Mohammed bleef openbaringen ontvangen, en rond 613 begon hij te prediken. Hij verzamelde een klein groepje volgelingen om zich heen – relatief veel vrouwen en

1 Zie bijvoorbeeld Vale 2015 over het manuscript in Birmingham, en Kristof 2004 over Luxenbergs theorie.

slaven. Hij raakte echter al snel in conflict met de rijke handelaars van Mekka. Zijn uitspraken werden geïnterpreteerd als kritiek op de polytheïstische Mekkaanse religie en levenswijze, en men vreesde voor de positie van Mekka als bedevaartsoord voor de daar aanbeden goden. Dat was een heikel punt, want de Kaäba trok veel pelgrims, die geld in het laatje brachten. Eerst genoot Mohammed nog bescherming van zijn clan: zijn oom Abū Ṭālib stond daar aan het hoofd. Maar na diens dood in 619 trok een andere oom – Abū Lahab – die bescherming in. In 622 werd de grond in Mekka Mohammed dan ook te heet onder de voeten en emigreerden hij en een deel van zijn volgelingen naar Medina. Deze emigratie wordt de hidjra genoemd.

In Medina sloot Mohammed een bondgenootschap met de Arabische en joods-Arabische stammen daar. Langzaam maar zeker groeide zijn macht in Medina, en behalve religieus leider werd hij steeds meer staatsman. Dat is ook te zien in de openbaringen uit deze periode, die veel praktischer van aard zijn dan de verzen die hij in Mekka ontving. De strijd met de Mekkanen was echter nog niet voorbij. Na een reeks overvallen op karavanen, een aantal veldslagen, en een tijdelijk vredesverdrag veroverde Mohammed in 630 Mekka. Daarna breidde hij zijn macht verder uit over het Arabisch Schiereiland. In 632 stierf hij, en Abū Bakr, schoonvader van Mohammed, volgde hem op als de eerste kalief. Hij regeerde tot zijn dood in 634, waarna hij werd opgevolgd door ‘Umar (reg. 634-44 n. Chr.), ‘Uthman (reg. 644-56 n. Chr.), en ‘Ali (reg. 656-61 n. Chr.). Deze vier worden ook wel de ‘rechtgeleide kaliefen’ genoemd. Na de dood van ‘Ali kwam Mu‘āwiyya aan de macht, en met hem begon het Omajjadische kalifaat.

Lange tijd deelden arabisten en islamologen dit traditionele, islamitische idee van het ontstaan van de islam in relatieve afzondering tijdens het leven van Mohammed op het Arabisch Schiereiland. De – primair islamitische, Arabischtalige – bronnen die ze daarbij gebruikten, zijn vanuit het oogpunt van historici gezien echter niet altijd even betrouwbaar. Vanaf de jaren zeventig kwamen er dan ook onderzoekers die sommige of zelfs veel elementen uit deze islamitische traditie in twijfel trokken. Deze auteurs, die zodoende met geheel nieuwe interpretaties van de vroege islamitische geschiedenis kwamen, worden wel ‘revisionisten’ genoemd, ook al vormen ze bepaald geen samenhangende groep met een eenduidig verhaal (zie hoofdstuk 2). Wat deze revisionisten wel gemeen hebben, is dat ze veel oog hebben voor de laat-antieke context waarin de islam ontstond. Ook andere islamologen, arabisten, historici en verdere wetenschappers hebben in de afgelopen jaren steeds meer vanuit dat perspectief naar deze periode gekeken, en het belang van deze context voor de vroege islam onderkend en nader bestudeerd.

De islam en het einde van de Oudheid?

Voor archeologen en historici is het indelen van de geschiedenis in tijdvakken onontbeerlijk. Door te generaliseren kunnen historische transformaties en omstandigheden van elkaar worden onderscheiden of met elkaar in verband worden gebracht. Tegelijk leidt een dergelijke abstrahering van het verleden onvermijdelijk tot simplificatie en hiaten. Een van de grote historische breuklijnen vormt traditioneel de overgang van de Oudheid naar de Middeleeuwen. Met de opkomst van de West-Europese natiestaten in de achttiende en negentiende eeuw, groeide het bewustzijn dat de wortels van wat de ‘westerse beschaving’ ging heten, terug te voeren waren op de Klassieke Oudheid, de beschavingen van Griekenland en Rome. Met de val van het West-Romeinse rijk op 4 september 476 trad voor Verlichtingshistorici als Edward Gibbon een periode van duisternis in, waarin de rede werd ingeruild voor militaire macht en het recht van de wet voor dat van het zwaard.² De oorzaak voor dit verval werd gezocht in de opkomst van het christendom enerzijds en een vermeende ‘feminisering’ van de eens zo martiale Romeinen.

Henry Pirenne was een van de eerste en belangrijkste stemmen die deze periodisering aanvochten.³ De echte breuk tussen de Oudheid en de Middeleeuwen moest gezocht worden in de opkomst en expansie van de Arabische cultuur en de daarmee gepaard gaande verbreiding van een nieuw islamitisch geloof. Door de verovering van grote delen van Spanje, Noord-Afrika en de Levant raakte het traditionele handelsnetwerk op de Middellandse Zee verstoord, wat tot grote economische achteruitgang leidde in ‘christelijk’ Europa. De terugval tot een vrijwel autarkische economie in delen van Europa was vervolgens de voedingsbodem voor de feodale politieke structuren die de komst van de Middeleeuwen inluidden. Deze zogenaamde Pirenne-these is krachtig verwoord in het vaak aangehaalde citaat: ‘Zonder islam zou het Frankische imperium waarschijnlijk nooit hebben bestaan, en Karel de Grote, zonder Mohammed, is ondenkbaar.’⁴ Pirenne observeerde dat de neergang van Europa gepaard ging met een omgekeerd evenredige economische expansie in de door de Arabieren veroverde gebieden. Deze benadering kwam hem op de terechte kritiek te staan dat de doorgesneden handelscontacten toch een minstens even grote impact zouden moeten hebben gehad op de zuidelijke kusten van de Middellandse Zee.⁵ Bovendien is het maar zeer de vraag in hoeverre de Arabieren uit waren op het buitensluiten van Europa. Zo vaardigde ‘Umar II (reg. 717-20 n. Chr.) een

² Gibbon 1776-88.

³ Pirenne 1937.

⁴ Deze these is uitgewerkt in de eerste twee hoofdstukken van Pirenne 1925, 27.

⁵ Een belangrijke en vroege kritiek op Pirenne's thesis is van de hand van Daniel C. Dennett Jr. (1948). Voor een liefdevolle, maar tevens nuchtere beschouwing van Pirennes werk, zie Brown 1974.

decreet uit waarin hij stelde dat het Gods wil is dat zeehavens vrijelijk toegankelijk zijn en dat de handel niet door staatsinterventie dient te worden gehinderd.⁶ Anderzijds blijkt uit recent archeologisch onderzoek (zie hoofdstuk 11) dat met name het handelsnetwerk van het Byzantijnse Rijk inderdaad onder de Arabische veroveringen lijkt te hebben geleden.

Hoewel Pirennes these lang niet door iedereen werd aanvaard, gingen classici en klassieke archeologen er lange tijd van uit dat het tijdperk van de Oudheid (en daarmee hun onderzoeksterrein) definitief eindigt met de komst van de islam en de Arabische veroveringen. De diep gapende kloof tussen de Oudheid en de Middeleeuwen – of men zich die nu voorstelt als het gevolg van Germaanse volksverhuizingen, zoals Gibbon deed, of door de snel ontvlammende Arabische revolutie, zoals Pirenne – heeft in werkelijkheid nooit bestaan. Ze bestond zeker niet voor de mensen die in deze tijden leefden. Voor hen bestonden heden en verleden uit een continuüm van wetten en gewoonten, van vormen en symbolen, en bovenal uit een diepgewortelde overtuiging dat de wereld Gods enige en unieke schepping was. Hoewel de snel evoluerende islamitische beschaving in korte tijd in staat is geweest om een unieke architectuur, een eigen literatuur en in het bijzonder een revolutionair nieuwe religieuze ordening te scheppen, heeft de wereld van na de Arabische veroveringen laten zien dat zij bovenal in staat was om voort te bouwen op het bestaande en het oude te transformeren in het nieuwe. Een blik op de Omajjadenmoskee in Damascus leert dat de eerste dynasten van het nieuwe wereldrijk zich beschouwden als de opvolgers van een eeuwenoude cultuur met diepe wortels in het Grieks-Romeinse verleden (zie hoofdstuk 7). Gebouwd als Byzantijnse basilieken met een groot middenschip, zijbeuken, Korinthische kapitelen, mozaïeken en *opus sectile*, verkondigt deze eerste ‘islamitische kathedraal’ een boodschap bestaande uit zorgvuldig herschikte tradities. Niet alleen rust het gebouw op de fundamenteën van een vroegchristelijke basiliek gewijd aan Johannes de Doper, het huidige gebouw bevat zelfs een schrijn waarin de ‘oorspronkelijke’ relieken van de Baptist worden bewaard.

Hoe moeten we dan de hiaat verklaren die is ontstaan in de perceptie van latere, westerse onderzoekers? Deze vraag laat zich niet zo makkelijk beantwoorden, maar zeker is dat het antwoord gezocht moet worden in de periode na de wereldschokkende veroveringen door Mohammed en zijn opvolgers: de in zichzelf gekeerde wereld van de vroege Middeleeuwen. Peter Brown heeft beargumenteerd dat christelijk Europa een van de weinige plaatsen ter wereld was waar men niet bevattelijk was voor de duizelingwekkende dynamiek van de islamitische expansie, juist omdat men de islam beschouwde als het fotonegatief van zichzelf – niet iets om te bewon-

6 Ehrenkretz 1972, 97.

deren of zelfs te respecteren, maar een verderfelijke heidendom.⁷ Het beeld van de islam als een antichristelijke tegenpool die in zijn geheel verworpen dient te worden, is in zekere zin de werkelijke breuk tussen Oudheid en Middeleeuwen.

Deze breuk, zo heeft Edward Said al lang geleden laten zien, is nooit meer geheel.⁸ Toen de West-Europese natiestaten zich in de loop van de achttiende en negentiende eeuw begonnen te formeren rond een grotendeels verzonnen traditie van een gemeenschappelijke Grieks-Romeinse herkomst – ook wel het *Nachleben* van de Oudheid genoemd – was een van de grondmotieven de zoektocht naar een verklaring voor de koloniale suprematie van Europa. Waarom was de islamitische wereld niet in staat om deze Europese expansie te weerstaan? Het antwoord werd gezocht en gevonden in het idee dat de islamitische wereld zich had afgewend van het beschavingsfundament dat in de Oudheid was gelegd. Daarmee werd de breuk tussen Oost en West met terugwerkende kracht in de schoenen van de islam geschoven.

De Oudheid was echter helemaal niet plotseling afgelopen met het ontstaan van de islam, noch ontstond deze nieuwe religie in een vacuüm. Voor een gedegen begrip van deze periode en ontwikkelingen, is een perspectief waarin de islam binnen de context van de Late Oudheid wordt bestudeerd dus onontbeerlijk. De eerste aanzetten om de Koran, en daarmee de opkomst van de islam, vanuit een laatantiek perspectief te bekijken, dateren uit de jaren 1830, te beginnen met het werk van Abraham Geiger. Deze Duitse rabbijn en geleerde schreef het essay *Was hat Mohammed aus dem Judenthume aufgenommen*.⁹ Na een aantal interessante vorderingen op dit gebied, waarbij in het bijzonder gekeken werd naar connecties tussen het jodendom en de islam, was er vanaf de jaren 1930 echter weer sprake van een vernauwing van het perspectief, mede door de vervolging van Joodse wetenschappers door de nazi's. In de decennia die daarop volgden, was er nauwelijks aandacht voor de laatantieke context waarin de Koran en de islam tot stand kwamen.¹⁰ Sinds de jaren 1970, toen een aantal zogenoemde revisionistische interpretaties van de Koran en het ontstaan van de islam en de vroege islamitische periode verscheen, is er weer veel meer aandacht voor met name de Late Oudheid. Dit is van groot belang is geweest voor ons inzicht in de Korantekst zelf, de verspreiding van deze nieuwe religie, en de sociale, culturele, en politieke ontwikkelingen in de vroege islamitische periode.

7 Brown 1979.

8 Said 1978.

9 Geiger 1833.

10 Sinai & Neuwirth 2010, 3-7; Neuwirth 2014, 6-10.